

թիւր՝ հանդացեալի գրածով, այս, որ գրական կամ հարարակական գործիչն պետք է չըրշարել կենդանութեան ժամանակ, իսկ բայ ճահանայ՝ կերպորիսիս արաւասուր թափել, տաք-տաք ճառ-երով նրան երկինք բարձրացնել:

Ահա թէ թնչ է ներկայացնում հայկական դժբաղդ իրականութիւնը:

Շոնչակը.

Գրիգոր ԲԱՂԱՍԱՆԵԱՆ

Ա Զ Գ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԲԱՐՔԵՐ ՈՒ ՓԱՌՔԵՐ

ԱՎԳՈՒ ԳՈՒՇԻՇՈՐ ԻՒ ԶԸՑԿԻ ԹՒԵՐՈՒՆ

Տարիներու երկար ընթացքին մէջ, ինչպէս ամէն միջավայր իր ուրոյն ու սեփական բարբերը, սովորութիւնները, հաւատալիքներն ու նախապաշարութեներն ունեցած է, շապին գարահիսարն ալ իրը պատմական տեղերէն մէկը՝ բացառութիւն մը կազմելով չէր կրնար զերծ ըլլալ միջավայրի ընդհանուր յատկանիշներ ամբողջացնող վլճակներէն, դաւանանքներէն ու այս բոլոր ցեղանի ու առտնին ինքնատպութիւններէն, որոնց հազիր մէկ աննշան հատուածն է զոր պիտի փորձեմ ներկայացնել այժմ առաւել կամ նուազ մարդանանութեամբ:

Սկսելէ առաջ՝ լաւագոյն կարգագութիւն մը ըստ ըլլալու կանակալ գիտաւորութեամբ, անհրաժեշտ կը նկատեմ գործը դասարութել գլխաւոր եօթը բաժանումներու՝ զատկի շարժուած եօթն օրերուն համապատասխան, այնպէս որ հետաքրքիր ընթերցող գիւրութիւնը պիտի ունենայ, կերպով մը, առանց շփթութիւններու եւ կնիքո՞ հետեւելու անսայթաք անոր այլազան փուլերուն ու վերլուծելու պատճեններն ու գրուածները:

* * *

Աւագ Նըլկուշաբթի:

Հնչուի օրեր: Առտուն կանուխ մութն ու լուսուն տանը իրար կ'անցնի: Տան էրիկմարդը բաւական քաշքան բաներ ունի կարգագրելիք: Փարիիները իրնց արտաքին յարդարանիք պատաստութիւններու մասնութեաներն ունին հայրիկին ոտքերուն կառչած: Մեծ մայրը աղջնի հոգ սերով օրորուն լրածքի ցորենները կը ծուէ: Հարմաներն ու աղջիկներ տաշտերուն գլուխը՝

մինցուորած, իւրաքանչիւրը իր աշխատութիւններով կը քաղի անձանձիր: Զաղացպանին բոժոժաւոր գրաստներն ճամբայ պիտի ելլեն քիչ վերջ, լուացուած, զտուած, մաքրուած ցորենը տորիկ փոխադրելու: Քալան պիտի մեկնի անոնց հետ իրիկուան ալիւրին հետ վերադառնալու պայմանով, տիրող ընդհանուրը ոգեւորութեան մէջ մոռնալու համար պահ մը ամբողջ օրուան մը տաժակներն ու յոկնութիւնները: թիթեռնիկունիկները շուրջ պիտի բոլորին որոնց ամէն մէկուն բան մը պիտի ունենայ ապահովաբար ըսեմիք, անոր տարուկ համբոյր մը, ուրիշ մը կախարդունակներ, երրօրի մը մանկունակ հեքեաթի: մը նախաբանը:

Աւագ Նըլկուշաբթի:

Դպրոց չկայ կը պոռան, չկայ կը բաշականնեն լիաշորթն ու լիահագագ վարժատան շարանձի մանչերն աստանդական: Վայ է եկեր այն տուներուն, որնկը արձակուրդի տղաներ ունին իրենց մօտ: Հօգի մարմնն չի մնար ինեղն մայրերուն քով, որնկը բանելին զատելին ժամանակ չեն ունենար գլուխնին իսկ վեր վերցնելու: Ըմբուտ, խեռ, գգուշտան մէկեր են յաճախ այդ ի քրիկները, որ խօսք մտիկ չեն ըներ, "Հուը ըրանին շուն ըներ, ու "Կան ըբ կան ։ շեն հասկնար երբեք, կամցուտ առաջարկութիւններով տակն ու վրայ կ'ընեն ամէն կողմ, գող կատուներու պէս անձոք տան "ծափն ու ծուկը ։ Ելիկն ու դիկի ։ գ գիտեն:

Դպրոցի սենեակներուն մէջ ժամը գ իրք կարգացողներու հատընտիր խմբակ մը կը մնայ միայ զատուելին քովնի զատկուան երաժշշատութիւններու ու զանազան եղանակներու վարժութիւն ընելու համար առաւելապէս:

Աւագ Զորեկշաբթի:

Եփել թափել, աւել մաղել, վաթել լուալ, ու գրեթէ այսօր այս ամէն բաները: Բուկներիկներու կատարներուն վրայ մուիր թանձը ու անթափանձ գուլաներ կը գարձարակին: կը բարձրանան, կը ծաւալին ու կ'անգայտանան առտակաւ կաւ: Խաչ-երկաթներուն վրայ շարուած պուտներուն տակն լայնափոր թանիրին հրաշէկ բոցիրը կը կայծիկուած, կը ճարճապին ու կը հրաշիրին: "Զրտաք, ը թանիրին մատիկ մասնաւոր խորութեան մը մէջ կ'եփի, կ'եռայ ու կը շգփանայ, ուրէէ կասկարմիր թունկուլիկ հանգիրիուն պծըլիկ աղջիկներ երկան կոթ շերեփերով

Հացի տաշտերուն ջուր կը հայթայթեն: Աշխատութեան մէջ թրծուն, ստաթուած կնոջ բազովներ արիւր կը շաղուեն ու ժրաշան եփուն գործունեայ հարսներ հնաւորիկ՝ դաստառակներուն վրայ քացիւած խմորը կը գնտեն: Մամիկը աբրաբալվ ու ափագան կը կողէ:

Պասմէթի պատրաստութիւնը որ հինէն ի վեր մացած ու ընդհանրապէս ստուար մեծամասնութեան մը կողմէն որդեգրուած կը տեսնելք, Գարահիսարցին ամէնէն բարացուցական մէկ մասն է գրեթէ: Պասմէթը կը զնազանուի բոլորովին իր մէկէ աւելի բաղադրութիւններով.

— Ինչպէս արդար իւղ կամ. Հակիմի գեղջրակ հայու եւն. — Հացի հասարակ կերպէն: Եթոյ յաջրդաբար կ'արժէ յիշատակիւ չոր պաշարները, թռնիրի ակուցները, բումանելը, որոնք վերշապէս տոնըն հայր-Աբրահամու անվերջ անհատուում բարիներով ու օրհնէքներով կը լիցնէն, կը լոցնէն ու կ'ողովին:

Այս չե պահովաբար ընդամէնը: Խնամիներու, սրատակից բարեկամներու, հարեւաններու զրկուելիք հացերուն ու պասմէթներուն պողին ու զամբիւլները տակաւին պիտի յանձնուին տան մանզուն, որուն գրպանները վերադարձն արդին լիցուն կ'ըլլան շաքարեղիններու. Եւ չոր միգեղիններու այլազան տեսակներով: Ամէն կողմէ իրարանցում, համերաշնչդրակցութիւն, կեանք շարժում ու ճռուողուն անձնաւորութիւններու տարուբերող հոսանք:

Աւագ Հինգշաբթի:

Զան շան քալան
Խնձ գեմ կեցեր
Քեզ դոդնառու զոր կ'անէ,
Հատէ կուտիկ, հատէ օշկի,
Հատէ աղուրու պիտ' քնէ:

Հիմա, իրենք իրենց վրայ երերտացող օրորոցներու ակուկը մրափող ու տակաւին շատ մատաշ սողամար ծծուոներու դատապարտուած դասակարգը միայն կը գտնուի տուններուն անկիւններուն մէջ միսինակ, որոնց օրէնքն ու պատշաճութիւնը թշլ չեն տար կ'ըսեն, գեռ երեկի չահալ հարսները կեսրոջնուն ենեւէն երթալ, մանաւանդ, եթիղեցիրի պէս հասարակութեան ուշադրութիւնը դրաւող անփիսի վայրերու մէջ, ուր մեղամ մարդուն անձը օնթմը քաղաքը կը բամբասեն:

Աւատական շշաններէ մացած ամէն մեծատոհմ ընտանիքներու կողմէ յանձարաբելի պատուախնդրութիւն մը, որուն լուրջ հանգա-

մանքները շատ լւա հասկցած ըլլալու են, կը խորհիմ, գտաւուացի հարսները մանաւանդ, ու բոնք ճակատագրային նուիրագործուած պահանջներու համակերպող ու վարժ, եւ, իրապէս երջանիկ ու գոհունակ, հուսկ իրենց նիրհուող սիրուտ հատորներու հացեին ու զդուած օրոներու յանկուցիւ զիլ եղանակաւորութիւնը մէջ՝ մոռնալով պահ մը երեւութական բոլոր զրկանքներու մորմը հոգիի ինքնամոռաց սաւառնումի մը մէջ զգայցունց կը դաշնակեն մեղմ, գրաւիչ ու փաղաքշական.

Կապուտ պօնմուի

Կապուտ հիւլիս

Բարձրի տրկուկը եւթզեմ,

Դուն պա ընես գուն աշք զառնես,

Մինչեւ ժամեն գա տուտուն:

Ու իրաւն, ժամ ժամատուն ասեղ ձգելիք տեղ չէ մացեր. Հազարներով եկեր են: Կէսօրուան ու իրեկուան ոտընլուայի ժամերդութիւնները շնկւկացիններն ալ անտարբեր չեն թուուր. որոնք պայօք սովորականէն տարբեր փութկուութիւնով մը կ'աճապարեն վայրէեան մը առաջ հոգիի այս վայրէեները ըմբոշիններու, երբ մանաւանդ որ տարին անդամ մը միայն կուգան պայպիի պահէր: Բարեկապաշ հասարակութիւնը հաւատորվ ու երկիւղանութեամբ ճակատին կը քսէ ժամկոչ աղքօր բաժնած օրհնուած իւղը, այն գաղափարը ունենալով որ, միշտ իմթման իրիկունը պասուքին լրւծմանը ընդհանրապէս խորհրդանիշը նկատուող քահանային արտարերած «առէք կերէք յին», ան կանոնաւորակէն քթին կարկան բնական ընթացքով մը վար սահելով իրենց ամրող եօթշ շաբաթներու պահը պիտի աւրէ:

Աւագ Հինգշաբթի եկեղեցական արարողութիւններուն յաջորդական մէկ մասը կազմող Զարշարակի գիշերը, որ խաւարայի գիշեր անոնով կը ձանշուի տեղոյն մէջ, նուազ տպաւորական միտքերով չէ որ կը համակէ ընակութիւնը: Կիսերէն շատեր ի նշան սուգի վայրդուի ակնյայտի թափթափածութիւնով մը կը ներկայանան եկեղեցի ու գտաւզաններու վրայ կեղող չերմեռանդ ծերանիններ, կարծես մանաւոր ձիգեր մը կընեն զգացուած տիսուր արտայայտութիւն մը ցուցներու համար:

Զմոննանք յիշատակել նաեւ աւագ Հինգշաբթի առաջն հաւկիթախաչի արարողութիւնը: Այդ հաւկիթաներն կը պահուին մինչեւ մօթման իրիկուան, եւ, անձեռնոմների կը մնան մինչեւ այդ որոշեալ օրը:

Աւագ Ռեռավիթ:

կանուխ, աբրաղաջներէն կանուխ, թերեւս
քուն իսկ չեն քնացեր, կիսկամար գործերու
մտմտուքը փուշ է եղեր պառկած տեղերնին:
Ձանատիկներն իրենցիններով անկողինները թո-
ղած ծեփի, կիրի, լւացքի պէս առանին ինդրա-
կան գործերն են որ առաջ կը տանին շուր ընդ
փոյթ ու կարի ջանագրութեամբ: Մանիկ զոյլ
պղնձան աններուն փայլը վերդանելու, ինպէս
շարաբաններով պատահուն, առէքներուն առաս-
տաղներուն, գրակներուն այց նսաց փոշին
առնելու գովիլի նախանձախնդրութեամբ ոդի
ի բռնի կաշխատին, կը բանին ո կը դատին լիկէ
մնիկ իմթամն է վաղը, կը մեղրին կը յանիդր-
գեն, ու աներկայ մաքուր փարուկ տուն շահելը
ամեն պառաւի չէ արուեր:

կան տուներ ալ որ վաղոց Հանգունա-
տիպ աշխատութիւններ իրենց լիութեանը մէջ
կատարած, փոխանակ իթման առոտուան այսօ-
րուան համար լուացրանի պատրաստութիւններ
կր աեսնեն:

Մթնոլորտը զանգ ակներու դղղով ու
մելամաղձոս զօղանջերուն տակ կ'արձագագանցէ է
կը թրթուայ, կը հծէ: Ակրեսն վար սեւ պաս-
տառներով փաթամբուած տաճարը ու Խոշտան-
գուող Ստուած - Ծիսուսի անկենդան մար-
մինին պարուսակ քարէ տապանին նմանողական
մէկ տիպը ներկայացնող մէկոսի անփոխուած
սպիրակատեսիլ գերեզմանը, չգիտեմ ինչ
սարսուռն թարուն պօջուած յիշատակներ կը
զարթնուն, կը վերածարծեն մարդ էակներու-
հոգեկան աշխարհներու մէջ, որոնք առնվթե-
րակից որմերուն կրթնած ապաշաւողի ու զղա-
ցողի խորուսկ ու վրդովիչ գերքի մը մէջ նե-
րամիօփ կ'անդամեն ու կը պկուսի:

Նեղեցիկն վերջ՝ բազմվեէն շուս հաս-
նող կիսեր զերմեռանդ գերեզման օր Հնելու-
կ'ըրթա, ծշմբրիտ հաւատասորի անկեղծ ու
անտապակի զգայութիւններով զեղոն, կամ ծու-
մու բերաններ տաներէց քաշանաներու պեմ-
ներուն ներգեւ թաքթաքուր ու ճնկաչոք մէջ-
քակոտոր ծածուկ մէջքերու վրայ կ'անդրագու-
նան զղաձիք օրէն: Աւրիշներ աւուր պատշաճի-
աւետարաններ կարդալ կուտան իրենց հիւանդ-
ներուն մրայ:

Цена Тифліс:

Բաւական ուշ, ատենն անց է արդեն երբ
անեցիներ կ'արթննան։ Թող որ այլչափ մարդի

կրակը ձգող անհրաժեշտ բաներ մին ալ
չկան ընելիք: Թոնիրի յարաբերական գործեր
այսօր, սպազմաբար կէտ օրուան կը յետաձգուին:
Եղափներու ՝ձանը ձուն որ կտրելոց համար կը
բաւէ քչուկ մը ձիթապտուղ, կտորիկ մը հաց
ու բացառութիւն ըլլալիվ քանի մը նոշան,
հում հաւկիթ բռնկալիէն, բան մը որ անոնց
համար ամբողջ աշխարհը կարծէ ստոգիւ:
Այսպէս կամացոցէն մանելին անգամ մը դուռ-
ներէն դուռ ընելին վերջ՝ մամկինն ըղործութը-
րիերն ու արարակները վայրկին ան կը կատաղին
ու կը հանգարտեն այնպէս որ հչետ է այլիւս
ըստվինելը լիներ լիներ համարու եւ ըմբռնելը:
առանց աղմուկի ու խացոցիշ պոռախիւներու
ինչպէս ժամանակն է հիմա հապշտապ զատ-
կուան հաւկիթներու քանակի ծշդելու, զանոնք
սոխի չուրուց խաշելու, եւ զանազան ներկերով
գունասորելու խաթռելու:

Զարդարդարի ալիքի ունեցող ընտանիք-ներու համար խոչը ծախսերու գուռ մին է որ կը բացուի հակիթներու հետ այնքան անմիջական, քանի որ շուրջ աւելի քան հինգ հարիւր հաւկիթներ են որ զանազան զարդանշականներով դրասանգուած փետուն տունը պիտի զրկուին կենց զափիտական այլբայլ փոխադարձ ձեւակերպութիւններու տակ:

Հահեկան է նաև մանրամասնելի իր կարգին՝ իդման իրիկուններու պահքեն ելլելու համար յատկապէս պատրաստելի կերպարուներու բազմապահի տեսակներն, որ նուազ աշխառու ու կարկառուն գաւառացիին առանձին տոհմիկ բարեկըներն ու զրուագներն հանգէս բերելու չէ որ սահմանուած չեն: Այսպէս երբեք մոռուած պիտի չըլլան բրինձ փիլաւը, մածուն ջուրը կամ թաւը, կըր հակթահայս պիշները, սպաննեսիի տապկուցը ու թթու զրուած պահծու բանջարեղջնեներու զանազան տեսակներն, որոնք ախտժեմի պէսպիտութիւնն մը պիտի կերպարեկն ուտելիքի յատկանշական ճոխ սեղանին վրայ:

Կիւրակէ:

Զատկուան կարմիռով հաւեկիթսներու շան-
գյու գարնանամուսի կարմիր արեւը ծայր
կուտայ արեւելքի մանշչակադյոյն սարերուն
ցից կատարներուն վսպյէն: Հաւատաւոր բազմու-
թիւնը կը սկսի քակուիլ եկեղեցիին ճամբանե-
րէն: Մութիւն ձգած ըլլալու են անոնք տուն
տեղ, երդիք երդիդինացք ժամուն աղքօր ճո-

կամին հարուածներուն եւ կամ յօդուտ բարեսիրական նպատակներու փողոց է փողոց թափառող գիշերի երգեցիկ խմբակներու ցայդային ալելուներու ի ըլր:

Կես օրուան ճաշը՝ խաղի սեղաններուն շուրջ գաւառուն կեանքը յօժ գեղեցիկ ու երանաւետ բան մը կը պարունակէ իր մէջ: Հայրենի կուռին անկիղդ սիրաջերմ զգացումներ անոնք անհունորդն մէկզմէկու կը զօդեն, կը կապեն, կը միացնեն ու կը նուիրագործեն անոնց արդ հրեշտակային չնաշխարհիկ հաւաքոյթը:

Դուրսը՝ ստահակ լաձերու եռեփող խուժանը մայմերուն շարժուն թօնութոհին մէջ կը պոռայ, կը զգայոի ու կը շահատակէ: Այս վերջնները զատկուան հաւկիթ սովորական փողացային պայքարներու բոլըրանուէր բախտախնդիր խմբակը կ'ամբողջացնեն գերազանցապէս:

Եթե միջօրէին՝ շնորհաւորական փոխադարձ այցելութիւններու ծայր կուտան. ու իւրաքանչիւր որ կ'աճապարէ իր ծանօթներուն կամ մասերիններուն սեմի ափ առնել: Այցելուները պատուասիրելու համար բերուելիք մէկէ աւելի անուշեղններու տեսակներուն հետ ափսներուն մէջ պիտի տեսնուի նաև զուտ տեղական արտադրյալ եղող թութիւ բարկ օղին:

Եկեղեցական պաշտօնեաններէն իրը նմայշ, քահանաներն ալ անմասն չեն մար զատկուան այս ընթացիկ իրադարձութիւններէն. քանի որ տուն օրհնէքի ծիսակատարութիւնները հասութաբեր պարագ աներ են ինքնին շահագործելի. այսպէս ամէն տուն իրեն առանձնայատուկ աղջնի առձեռն դիւրատար հողէ կծիծներն ունի, ուր հացի թթուին գունուը անվլթար կը պահպանուի, եւ որուն վայր տէր հայրը քանի մը գունի աւետարան ընթեռնելէ ու քանի մը հատ ալ նշար դնելէ յետոյ պահպանիչով մը կը լրացնէ այս աւանդական արարողութիւնը:

Տակաւան կ'արժէ յիշատակել իրը զատկուան կիւրակէին լրացուցիչ ու յաւելուածական բաժիններ՝ երկուշաբթի եւ երեքշաբթի մեռելոցի օրերը, ուր սոտարխուուն երկան բազմութիւն մը իր մեռելներուն կ'այցելէ կրտաքամակ ու արտասուաթորմ: Ու ես չեմ յիշեր տեսած ըլլալ պատկեր մը այնքան հոգեցանց, ու այնքան տպաւորական, քան իրենց սիրտհատորներուն, որդիքներուն վրայ աղօթող գաւառացի մայրիններուն զգ այցանց ու գիմահակ այն երեւոյթը, որուն տիրական արտաքինն առշեւ ամէնէն անտարբերին իսկ, գոգցես պահ մը անոնց

ներքնայցզ ցաւերուն ու տառապանքներուն հետ կը նոյնանայ, ինչպէս ինքնարերական բաղամակը կ'ունենայ քանի մը աղօթք ալ ինք մրմջելու անոնց մեռելներուն ետքւեւն:

ՀՐԱՆԴ ՎԱՐՈՒՊԾԵՎԸՆ

ՄԻՒԹԾԲ ԳՈՅԻ ԳԵՇԵՍՑՈՒԵԳԻ ՔԵՑ ԵՎ ՀԱՅԱ

ՀԱՏՈՒԵՄ ԵՐՐՈՐԴ
ՔԱՂԱՔԱՑԻ ԱՎԱԿԱՆ ԻՐԱՀՈՒՈՒՆ Հ

Մ Ս Ս Ն Ե Ր Ր Ա Ր Դ

Ը Ն Վ Ի Ե Ր Ա Ր Ա Ն :

(ՀԵՐԱՆԴԱԿԱՆ-ԲԻ-Հ-)

Բ.

ՀԱՅ-ՊԵՐԵ-ԲԻ-Հ-:

I.

Այժմ շօշափենք ընական իրաւոնքի մի այլ մասը, այն է հողային արապետութիւնը: Մակիթար Գօշն այստեղ էլ չի տական բաւարար սեղեկութիւններ, ուստի ստիպուած կը լինենք շատ անգամ յանգել ենթագրական եղրակացութիւնների:

Հին Արեւելքի ամբողջ պատմութեան մէջ հողը, իրեր անշարժ ստացուածք բացառապէս թագաւորների եւ ընդհանրապէս գերադյն իշխանների սեփականութիւնն էր համարւում¹: Դյան էր նաև հին Հայաստանի պատմութեան մէջ: Այստեղ հողը, ընդհանրապէս երկիրը, տեսականորդէն համարւում էր թագաւորների սեփականութիւն, իսկ իրականորդէն, բացի թագաւորներից հողի սեփականատէր էին ճանաչում նաև նախարարները, բգեշները եւ այլ տիրող իշխանները, բարձր հոգեւորականութիւնը յանձնի կաթողիկոսական տան, եպիսկոպոսական աթոռների, վանքերի եւ նոյնանման հոգեւոր հիմնարկութիւնների: Հողային սեփականութեան գաղափարն իւր սկզբունքով մարմանանում էր թագաւորի անձի մէջ: Թագաւորն արդէն իւր կողմից կարող էր հողատիրութեան իրաւոնք տալ նախարարներին եւ այլ մարմանաւոր ու հոգեւոր իշխաններին, սրանց բաշխելով

1. L. Felix, Entwicklungsgeschichte des Eigentums. IV. Teil. Erste Hälfte, էր. 123-217.